

УДК 316.77:821.09]''19/20''

Ольга Біличенко

доктор наук із соціальних комунікацій,
професор кафедри української мови та літератури Донбаського
державного педагогічного університету, доцент кафедри загального
та російського мовознавства і теорії та історії літератури

Інтеграційний погляд на місце художньої літератури в комунікаційній еволюції культури

У статті зосереджено увагу на сучасних проблемах дослідження художньої літератури. Авторка розглядає феномен художньої літератури з позицій соціокомунікативістики. Зроблено спробу дослідити особливості соціокомунікаційного підходу до проблеми художньої літератури. Запропоновано інтеграційний погляд на феномен художньої літератури як комунікаційний засіб відтворення соціальної пам'яті людства та її місце в системі соціальних комунікацій.

Ключові слова: художня література, соціальні комунікації, системне дослідження, структурний метод, когнітивний принцип.

Постановка проблеми. Процеси суспільного існування на межі ХХ—ХХІ ст. сформували тенденцію зближення різних галузей гуманітарного знання, внаслідок чого художня література набуває нового статусу. Її феномен ставить перед ученими завдання глибокого, усебічного дослідження в нових соціокультурних умовах із застосуванням методології соціальних комунікацій.

Це свідчить про те, що проблема художньої літератури, по-перше, становить постійний інтерес для науковців, а, по-друге, її вивчення з позицій соціокомунікативістики із застосуванням відповідної методології викликає необхідність розвитку власне літератури й соціальних комунікацій. Розв'язання окреслених завдань надасть змогу науково описати це явище, що яскраво проявилось в сучасних умовах, з'ясувати взаємозв'язки художньої літератури з іншими елементами життя суспільства, закономірності й особливості її розвитку, визначити місце і роль в соціокомунікаційному процесі, а також включити ці дослідження в єдину соціогуманітарну структуру. На наш погляд, саме соціально-комунікаційний підхід дає змогу, розглядаючи літературу як підсистему соціальних комунікацій, виявити її соціальну сутність.

Соціально-комунікаційна парадигма художньої літератури фокусує "погляд" на її феномені як атрибуті соціального буття, що супроводжує його як цілісне утворення.

Аналіз наукової літератури виявив, що для цього періоду розвитку суспільства характерна різноманітність методологічних підходів, які застосовують окремі науки під час дослідження зазначеного явища. Проте феномен художньої літератури розглядається переважно як вид мистецтва, сукупність авторських текстів або мовний стиль, який має характерні особливості; бракує інтеграційного осмислення літератури як соціально-комунікаційного явища.

Текст як одиниця літературно-художньої комунікації перетворився на спеціальний об'єкт досліджень, які відрізняються структурно-семіотичною спрямованістю. Це праці Ю. Лотмана "Про дві моделі комунікації в системі культури", "Семіотика культури і поняття тексту" [7; 8]. Вчений підкреслював, що художній твір — унікальна за глибиною й силою духовно-творча система, діалектичний механізм пошуку істини, розуміння навколишнього світу та орієнтації

у ньому. Теоретичний фундамент для досліджень такого плану закладений роботами Р. Барта та Ж. Дерріди [1; 3].

У наш час сутність твору полягає, за визначенням В. Різуна, у фіксації, моніторингу, описі, аналізі та інтерпретації даних у системі понять соціально-комунікаційного інжиніринга, тобто дослідження з погляду того, що об'єкт здійснює на соціум вплив, який технологічно закладався, і що соціум відреагував на об'єкт впливу [12, с. 17].

Метою статті є висвітлення теоретико-методологічних основ інтеграційного погляду на феномен художньої літератури як способу комунікації і відтворення соціальної пам'яті людства та формування соціальної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Вивчення художньої літератури як багатопланового явища передбачає застосування широкого арсеналу спеціальних методологічних засобів. Визначення її природи в соціально-комунікаційних дослідженнях неможливе тільки за допомогою відомих методологій. Розгляд з позицій соціокомунікативістики вимагає пошуку й розробки нових методологічних концептуальних основ. Саме вони дають змогу з'ясувати, що художня література є підсистемою соціальних комунікацій, а її твори — каналами трансляції знань. Пошук нових або своєрідна трансформація старих методологічних засад потребують систематизації та узагальнення відомих теоретичних положень методології науки. Доречно докладніше висвітлити в систематизовано-аналітичному огляді основи наявних напрямів методології та механізм дії основних принципів і методів дослідження.

У комунікативістиці структура й функції комунікації розглядаються з позицій системного підходу. Відповідно до цієї концепції виокремлюються три основні функції комунікаційного процесу в суспільстві, серед яких завдання збереження і передачі наступним поколінням соціокультурного надбання посідає чільне місце. В останніх дослідженнях структурний функціоналізм відіграє роль методу, що розкриває багатозначність текстів як знакових структур. Розгляд соціальної значущості синтетичного рівня комунікації спонукає до вивчення соціального аспекту культури, оскільки в ній зароджується і формується специфічна комунікативна система — література.

У комунікативістиці її місце можна розглянути з позицій системного підходу. Сьогодні розроблена теорія

систем, яка може бути застосована в дослідженнях певних об'єктів, але з різним ступенем ефективності, що залежить від їх природи і складності взаємозв'язків. Загальною вимогою до будь-якої системи є наявність трьох ознак системності: об'єктність — елементи певної множинності або сукупності; структура — мережа відносин та зв'язків між цими елементами; цілісність — властивість сукупності елементів функціонувати як певна єдність, де ціле залежить від складників і навпаки. Система не обмежується сумою елементів, їхні властивості визначаються місцем у структурі — співвіднесеністю з іншими частинами. Вона — цілісна єдність, здатна функціонувати.

Системний підхід був прийнятий спеціалістами з теорії комунікацій не тільки як теоретична основа, а і як основний принцип, знання й метод дослідження. Зважаючи на це, комунікативна система розглядається як об'єктивна єдність закономірно пов'язаних один з одним комунікативних предметів, відомостей, а також знань про сутність комунікації. Незважаючи на те, що в гуманітарних дослідженнях принцип системності важко реалізується, системний підхід є основоположним.

До загальних характеристик системи належать цілісність, структурність, взаємозв'язок із зовнішнім середовищем, ієрархічність, цілеспрямованість, самоорганізація. Соціальним комунікаціям притаманні всі ці ознаки. З позицій системного підходу можна розглядати будь-яку сферу. Орієнтація на нього у дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів та явищ, їхня супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та умови) виправдана, оскільки зумовлена завданням — визначити сутність художньої літератури в соціально-комунікаційній структурі суспільства.

У системному дослідженні об'єкт, що аналізується, розглядають як певну множину елементів, взаємозв'язок яких зумовлює цілісні властивості цієї множини, а художня література як підсистема складається з елементів. Структура комунікаційної системи зазвичай характеризується вертикальними й горизонтальними зв'язками: вертикальні передбачають наявність ієрархічно пов'язаних рівнів системи, а горизонтальні підкреслюють зв'язки однорідних елементів. Щодо художньої літератури, до вертикальних зв'язків належить такий ієрархічний ланцюг: знаки — слова — речення — тексти; до горизонтальних: знаки — знаки або слова — слова. Закономірність взаємних зв'язків цих рівнів забезпечує цілісність комунікативної системи і дозволяє системі функціонувати й розвиватися. У межах системного принципу розрізняють структурно-функціональний, системно-генетичний, системно-діяльнісний та інші підходи.

Зазначимо, що літературознавча методологія — це наука про методи, які застосовують у пізнанні літератури. Вона стосується безпосередньо літератури й стикається з дослідженнями, але використовує також і доробок загальної методології. Це основа, яка об'єднує літературознавчі дослідження з іншими дисциплінами та наукою взагалі як окремою сферою пізнання й діяльності.

Проте означене не виключає дослідження літератури як підсистеми соціальних комунікацій, ланки культури, знакового твору, тексту, суспільного чи історичного явища. Усе залежить від того, якому аспектові надається перевага. Гуманітарний (антропологічний) аспект літератури в цих дослідженнях, на думку польської дослідниці Д. Улицької, є надзвичайно істотним [6]. Ігнорування його призводить до викривлень у пізнанні та описі літератури.

У цьому гуманітарному ряді наука про літературу зосереджується на текстах, для яких характерні художні властивості. Але саме вивчення художніх текстів говорить

про специфіку дослідницької майстерності та окрему нішу серед інших гуманітарних дисциплін. Це визначає різномірні пізнавальні зацікавлення в колі гуманітарних наук, що обіймають комунікативні ситуації, в яких літературні тексти беруть участь і які самі також встановлюють зв'язки з авторами, читачами, позатекстовою дійсністю. Вони стосуються ідей, тем, змістів і значень, які формуються в них або передаються за їхнім посередництвом.

Структурний метод, застосований для побудови концептуальної моделі зовнішньої комунікації художньої літератури як соціокультурного поля, базується на уявленнях про текст як структуру, в якій кожен елемент пов'язаний з іншими функціональними відношеннями, а зміна одного з них веде до зміни цілого. Розвиток цього методу забезпечили російський формалізм та структуралізм.

Постструктуральна методологія, що прийшла на зміну структуралізму і стала його критикою, є не так запереченням, як розвитком структуралізму в нових умовах культури (постмодерної) та нових умовах науки (посткласичної), тож думки структуралістів-постструктуралістів щодо структури тексту та методики її дослідження також корисні і продуктивні у контексті з'ясування внутрішніх закономірностей побудови тексту як способу формування його сенсу.

Структурний метод вибудовує зв'язки, наявні всередині тексту як цілого, та пояснює характер роботи кожного компонента, оскільки, як зазначає О. Іванова, структуру можна визначити як модель, прийняту в лінгвістиці, літературознавстві, математиці, логіці, фізиці, біології і т. д., що відповідає трьом умовам: а) цілісності — підпорядкування елементів цілому і незалежність останнього; б) трансформації — впорядкований перехід однієї підструктури (або рівня організації елементів, що складають структуру) в іншу на основі правил породження; в) саморегулювання — внутрішнє функціонування правил в межах цієї системи [5]. Цей метод пояснює, як структури тексту створюють його значення, зокрема є підставою породження смислів.

У методологічному плані особливу роль у дослідженні художньої літератури в соціально-комунікаційній структурі суспільства відіграв інформаційно-семіотичний підхід, представлений у працях Ю. Лотмана та його послідовників [9; 10]. У межах концепції дослідник розглядав текст як об'єкт реального світу, як феномен культури, що формує ідеї та уявлення людей. Семіотичний підхід апелює до внутрішнього погляду письменника, його героїв та читачької аудиторії. Це сприяє реконструкції моделей ціннісних орієнтацій згаданих суб'єктів у контексті культурних зразків свого часу незалежно від того, що ми розглядаємо — "високу" літературу або продукт масового вжитку. Ю. Лотман писав, що з цього погляду малохудожні, популярні твори літератури є винятково цінним джерельним матеріалом для дослідника, і після тієї роботи, що була зроблена структуралістами в останні десятиліття, немає іншої можливості, як тільки вважати всі літературні тексти минулого і навіть сьогодення документами історичними [7, с. 380].

Для розуміння функціонування художньої літератури в соціально-комунікаційній структурі суспільства застосовується комплексний підхід і в цьому контексті особливий інтерес становитимуть теорії Ю. Лотмана, зокрема його спостереження над знаковою природою процесу комунікації. Дослідник зазначав, що весь матеріал історії культури потрібно розглядати з погляду певної змістовної інформації і системи соціальних кодів, які дозволяють цю інформацію виражати у відповідних знаках [8, с. 87].

Важливим є також системно-діяльнісний підхід, який є загальнонауковою методологією вивчення об'єкта дослідження і набув значного поширення в сучасних наукових розробках. Зазначений підхід виражає певний компонентний склад людської діяльності. Серед найсуттєвіших її складників є потреба — суб'єкт — об'єкт — процеси — умови — результат, що створює можливість комплексно дослідити будь-яку сферу людської діяльності.

Застосовується також і системно-генетичний підхід, який дозволяє розкрити умови зародження, розвитку й перетворення системи "література".

Плідним є пізнавальний або когнітивний принцип, якого потребує дослідження інформаційно-когнітивної динаміки суспільства та художньої літератури як його підсистеми. Він пов'язаний із загальнофілософською теорією пізнання і є методологічною базою для багатьох наук.

Цікавою, але малопродуктивною видається теорія рівнів у творах мистецтва, яку розвивав німецький філософ М. Гартман [2, с. 157]. Основним для його теоретичних побудов було розрізнення переднього і другого "планів" художніх творів.

Оскільки художня література як підсистема соціальних комунікацій здійснює вплив на соціум, можливо застосувати соціально-комунікаційний підхід. Для дослідження інформаційного потенціалу творів художньої літератури цікаві можливості надає саме він, оскільки заснований на розумінні соціальної комунікації як руху смислів культури в соціальному часі й просторі.

Дослідження комунікаційних об'єктів у соціальному вимірі обов'язково охоплює:

- 1) фіксацію досліджуваного об'єкта у природній для нього системі суспільних координат (зв'язок із соціальною групою, фахом, віком, освітою, переконаннями, вірою тощо);
- 2) спостереження за об'єктом дослідження у соціальних умовах;
- 3) експериментування з об'єктом дослідження у реальних або лабораторно відтворених соціальних умовах;
- 4) опис результатів спостережень чи експериментів відносно соціально заданих параметрів;
- 5) аналіз результатів досліджень у соціально заданому контексті;
- 6) соціально зорієнтовану інтерпретацію результатів аналізу.

Дослідження художньої літератури як підсистеми соціальних комунікацій відповідає всім цим аспектам.

В. Різун, порівнюючи філологічний та соціально-комунікаційний підходи до вивчення тексту, зазначав, що перший передбачає виокремлення насамперед засобів образності, а другий — їх дослідження в соціальному вимірі, тобто як вони залежать від суспільних потреб, цілей, завдань соціально-комунікаційного інституту, як впливатимуть на конкретні категорії читачів, чи зумовлені певною соціально-комунікаційною технологією, тобто чи є вони технологічними, чи входять до переліку засобів конкретного соціально-комунікаційного інституту [12].

Таким чином, філологічний підхід до тексту — це одна наукова парадигма опису тексту як об'єкта дослідження, а соціально-комунікаційний — зовсім інша. Це підхід, який передбачає аналіз явищ у контексті суспільної взаємодії соціальних інститутів, засобів, соціальних ролей.

Методологія традиційно пов'язана із систематикою наук. У ній наука про літературу належить до так званих гуманітарних дисциплін. Зазвичай знаки, текст, дискурси розглядалися у літературознавстві, яке належить до групи наук про людину, що вивчають її діяльність та витвори.

Знання про художню літературу без застосування соціально-комунікаційного підходу буде неповним, оскільки

неможливо зрозуміти й пізнати особливі соціальні зв'язки літератури із суспільством. Дослідження художньої літератури в контексті соціально-комунікаційного підходу дозволяє оцінити, наскільки її твори вплинуть на соціум. Саме соціально-комунікаційний підхід дає змогу представити і внутрішню комунікаційну структуру, і зовнішні комунікаційні зв'язки твору, що свідчить про соціально-комунікаційну природу художньої літератури та її роль як підсистеми соціальних комунікацій.

Сучасна концепція, що передбачає входження вітчизняної літератури до спільного мультимедійного простору культури постмодерну, висуває основне питання — застосування інтегрованого міждисциплінарного комплексного підходу до вивчення специфіки функціонування художнього тексту в загальнокомунікаційній системі. Навіть автори літературознавчих досліджень наголошують на іншому підході до зазначених проблем, зокрема соціально-комунікаційному, який заснований на розумінні соціальної комунікації як руху смислів культури і надає широкі можливості для дослідження інформаційного потенціалу літературних творів.

Висновки. Отже, міждисциплінарний комплексний підхід є найбільш відповідним дослідженню місця творів художньої літератури в соціально-комунікаційній структурі суспільства.

Взаємопроникнення методик різних галузей наукового знання пов'язане з формуванням нової культурної та наукової парадигми, заснованої на філософії діалогічного взаємопроникнення хаосу й космосу. Є значна кількість прикладів утвердження цієї парадигми: від теорії деконструкції Ж. Деррида до інформаційної теорії "дивних тяжінь".

Застосовуючи інтеграційний підхід, можемо відповісти на запитання про сутність художньої літератури в системі соціальних комунікацій, про ідею художньої літератури як підсистеми соціальних комунікацій і твори художньої літератури як канали передачі інформації та знання, еволюцію художньої літератури в комунікаційному просторі суспільства.

Таким чином, міждисциплінарний комплексний підхід, на нашу думку, найповніше відповідає дослідженню місця творів художньої літератури в соціально-комунікаційній структурі суспільства і передбачає створення семіотичної моделі їх взаємодії, в чому й полягатиме *перспектива* подальшої роботи в цьому напрямі.

Список використаної літератури

1. *Барт Р.* Смерть автора / Р. Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. — Москва, 1994. — С. 384—391.
2. *Гартман Н.* Эстетика / Н. Гартман. — Киев : Ника-Центр, 2004. — 640 с.
3. *Деррида Ж.* Письмо и различие / Ж. Деррида. — Санкт-Петербург : Академ. проект, 2000. — 428 с.
4. *Єрмоленко А. М.* Комунікативна практична філософія / А. М. Єрмоленко. — Київ : Лібра, 1999. — 488 с.
5. *Іванова О. А.* Літературний твір: між літературознавством і масовими комунікаціями / О. А. Іванова // Вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія. Літературознавство. — 2008. — Т. 13, вип. 7. — С. 64—70.
6. *Література.* Теорія. Методологія / упорядкув. і наук. ред. Д. Уліцька. — Київ : Києво-Могилян. акад., 2008. — 544 с.
7. *Лотман Ю. М.* Массовая литература как историко-культурная проблема / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. / Ю. М. Лотман. — Таллин, 1993. — Т. 3. — С. 389—389.
8. *Лотман Ю. М.* О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. / Ю. М. Лотман. — Таллин, 1992. — Т. 1. — С. 87.
9. *Лотман Ю. М.* Семиотика культуры и понятие текста / Ю. М. Лотман // Труды по знаковым системам: структура и семиотика художественного текста. — 1981. — Т. 12. — С. 3—7.

10. Лотман Ю. М. Семиотика культуры / Ю. М. Лотман // Избранные статьи : в 3 т. / Ю. М. Лотман. — Таллин, 1992. — Т. 1. — С. 312—313.
11. Лотман Ю. М. Структура художественного текста / Ю. М. Лотман. — Москва : Наука, 1970. — 271с.
12. Різун В. В. Аспекти теорії тексту / В. В. Різун // Нариси про текст : теорет. питання комунікації і текст / В. В. Різун, А. І. Мамалига, М. Д. Феллер. — Київ : Київ. ун-т, 1998. — С. 5—59.

В статье сосредоточено внимание на современных проблемах изучения художественной литературы. Автор рассматривает феномен художественной литературы с позиций социокоммуникативистики. Сделана попытка исследовать особенности социокоммуникационного подхода к проблеме художественной литературы. Предложен интеграционный взгляд на феномен художественной литературы как коммуникационного

приема отражения социальной памяти человечества и ее место в системе социальных коммуникаций.

In the article attention is paid to modern problems of literature fiction. In the article we tried to define the role of the imaginative literature in the process of formation of the cultural information of society. This article is considered the conceptual approach of studying the process of fiction, communicative environment and society. In the article attention is paid to problems of art the text of social communication. The author bases on the idea that social memory and literature fiction occupies very important spot in social-communication environment. The article investigates with systems analyses to studies text of art literary in social communication.

Надійшла до редакції 6 жовтня 2014 року